

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.8>

РЕЛІГІЯ ТА ПРАВО: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Громовчук М.В.,*доктор юридичних наук, доцент**кафедри конституційного права та порівняльного правознавства**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Белов Д.М.,***доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,**Заслужений юрист України*

Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення.

Вказується, як практичні, так і теоретичні питання зв'язку релігії та права, особливо в умовах повномасштабної війни в Україні, мають суттєвий вплив на існування всього державного механізму.

Комплексне дослідження взаємодії інститутів права та релігії, в першу чергу, визначається тим, що, попри різні цілі їх існування, релігія й право виступають як ціннісно-нормативні системи у процесі регулювання відносин в суспільстві. Розглядаючи право як регулятор, слід визнати, що його місія в суспільстві полягає у затвердженні нормативних засад, регулятивному правовому впливі на суспільні відносини. Право регулює суспільні відносини у взаємодії з іншими нормами елемент системи соціального нормативного регулювання. Одним з таких елементів є і релігія щодо своїх ціннісно-нормативних установлень.

В той же час, в умовах війни, саме християнська релігія, будучи морально-нормативною системою, впливає формування та реалізацію світських правових норм. Відбувається своєрідна імплементація їх у право, у результаті ми користуємося правом, власне, вдаючись до допомоги християнства. Повністю відірвати начебто суто релігійні норми від світських не можна, за всієї віддаленості від мирських проблем вони насправді відіграють істотну роль формуванні правомірної поведінки людини, виробляючи стійку систему цінностей, не байдужу для права. Ці цінності здатні виступати як мотиви соціально-позитивної поведінки. Проте, саме сьогодні відбувається перегляд основних християнських цінностей (в першу чергу такої категорії як «не вбий»), їх втілення у чинному законодавстві нашої держави й практичне застосування. Переконані, найближчим часом нас очікує нова концепція взаємовідносин держави та церкви, права та релігії, причому, не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях.

Ключові слова: право, релігія, права людини, правозастосування, війна.

Gromovchuk M.V., Byelov D.M. Religion and law: theoretical and methodological principles of the relationship.

Both practical and theoretical issues of the connection between religion and law, especially in the context of a full-scale war in Ukraine, have a significant impact on the existence of the entire state mechanism.

A comprehensive study of the interaction of institutions of law and religion, primarily determined by the fact that, despite the different purposes of their existence, religion and law act as value-normative systems in the process of regulating relations in society. Considering the law as a regulator, it should be recognized that its mission in society is to approve the regulatory framework, the regulatory legal impact on public relations. The law regulates social relations in interaction with other norms, an element of the system of social regulation. One of such elements is religion in relation to its values and regulations.

At the same time, in conditions of war, it is the Christian religion, being a moral and normative system, influences the formation and implementation of secular legal norms. There is a kind of implementation of them in law, as a result, we use the law, in fact, resorting to the help of Christianity. It is impossible to completely separate seemingly purely religious norms from secular ones; for all their remoteness from worldly problems, they actually play a significant role in shaping lawful human behavior, producing a stable system of values that is not indifferent to law. These values can act as motives for socially positive behavior. However, today the basic Christian values (first of all such category as "don't kill"), their embodiment in the current legislation of our state and practical application take place. We are convinced that a new concept of the relationship between the state and the church, law and religion

awaits us in the near future, not only at the national but also at the international level.

Key words: law, religion, human rights, law enforcement, war.

Постановка проблеми. Стан гуманітарно-культурного простору певної країни перебуває в чіткому зв'язку з її політичним режимом. Якби було якимось інакше, то культурно-політичний проєкт «руського мира» виявився б беззмістовним і непотрібним, а його інструментальна спроможність і вплив на суспільства нульовими. Проте відбувається зовсім навпаки [1].

«У міжнародній комунікації ми постійно підкреслюємо, що війна росії проти України — це війна авторитарного репресивного політичного режиму проти демократичної країни. І ця війна відбувається прямо в Європі. І, борячись за Україну, Україна бореться за простір свободи у Європі, за простір свободи у світі», — вказує О. Богдан [2].

«Будь-яка війна має або прямі, або опосередковані релігійні корені. Тобто навіть якщо це не релігійний конфлікт, ті, хто хочуть змінити світоустрій, намагаються перетворити його на релігійний. Ми сьогодні зібралися для того, щоб закликати людство не допустити і засудити використання релігії в цих конфліктах. Також ми розуміємо, що релігія має тисячолітній досвід залягодження конфліктів, і хочемо звернутися до релігійних лідерів України та світу, щоб вони свій авторитет, досвід своїх церков, своїх релігій застосували саме для вирішення цих конфліктів», — відзначає В.Авер'янов [3].

Таким чином, як бачимо, як практичні, так і теоретичні питання зв'язку релігії та права, особливо в умовах повномасштабної війни в Україні, мають суттєвий вплив на існування всього державного механізму.

Відзначимо, частково розкривається порушена проблема у працях науковців, які займалися вивченням релігії та права. Зокрема, ці питання розглядали В. Бондаренко, В. Бедь, В. Бурега, А. Волошин, Ю. Гаджега, А. Гайн, В. Гаєва, М. Делеган, О. Дехтерева, В. Єленський, Л. Компанієць, В. Лубський, М. Оніщенко, М. Палінчак, Ю.Пайда, Є. Сабов, Г. Сергієнко, О. Стойка, С. Фенцик, П. Яроцький, Л. Ярмол.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна людина є особливо чутливою до нав'язування будь-якого світогляду і способу життя. Єдина мова в сьогоднішньому світі — це мова свободи, навіть якщо при цьому відбуваються підміни цього поняття і зловживання ним. Цінність свободи — не байдужа і для релігії. Тому єдиний шлях поширення релігійного світогляду в суспільстві — це не сила примусу, а сила тяжіння [4].

У будь-якому суспільстві релігія, пише Ю. Пайда, виступає як чинник формування того чи ін-

шого ставлення індивіда до правових інститутів, формування протиправної чи законслухняної поведінки. Коли норми закону стають етичними нормами самої людини, вона вільна діяти у відповідності вже не з чимось, а зі своєю волею, на свій розсуд, а її воля не вступає у конфлікт з настановами Божого закону [5, с. 65].

У той же самий час доводиться констатувати, що сучасний інститут прав людини формувалася і продовжує розвиватися як механізм захисту саме свободи людського вибору. Ще в недавньому минулому подібна односторонність компенсувалася консенсусом в західному суспільстві щодо визначення добра і зла. Наприклад, про це зберіглося свідчення в преамбулі Статуту Ради Європи 1949 року, в якій іде мова про те, що держави-засновники цієї організації стверджують «свою відданість духовним і моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи і верховенства права». Безперечно, згадане спільне надбання розумілося як спадщина релігійної, християнської культури і моралі. Треба відзначити, що це не перешкоджало представникам інших світових релігій проживати в суспільствах християнської традиції, оскільки їх моральні цінності виявлялися близькими один одному. Наприклад, в історії накопичився великий досвід міжрелігійного співіснування, який забезпечує згуртованість суспільства. Навіть безбожні вчення, що виникли в Європі, нерідко повторювали світською мовою постулати релігійної моралі [4].

В сучасних умовах, коли роль церкви в житті вітчизняного суспільства істотно зростає, не викликає сумнівів актуальність наукового дослідження будь-яких аспектів взаємодії церкви з правом і державою. Побічно про це свідчить і збільшення кількості наукових публікацій, в яких вчені-правознавці аналізують різні проблеми, пов'язані з церковним правом, етапами його розвитку, з роллю церкви в сучасній світській державі. У той же час, залишається недослідженим ряд цікавих питань в загальному руслі даної проблематики [6, с. 1].

Нерідко, пише В. Синюков, правова традиція постає як щось розмите, нечітке, складно досягається і класифікується. Такий підхід — спадщина нормативізму, що довгий час панував. З інших методологічних позицій стає очевидно, що «крім «матерії» права є ще і його «дух», «аура», «символи» і «образи», які не менш імперативні та реальні, ніж правовідносини і акти застосування, і які або взагалі не існували для нашого матеріалістичного правознавства, або виводилися за рамки власної юридичної проблематики [7, с. 67].

Як відомо, будь-який вибір може бути «злим», а може бути «добрим». Більш того, індивідуальне розуміння свободи схильне до різномірних впливів, в тому числі неадекватних оцінок. Наприклад,

в світі дуже багато образ і конфліктів. Під впливом абсолютизації свободи вибору з'являється реальна проблема розповсюдження правозахисного підходу на найнезначніші або абсурдні життєві ситуації. Європейський суд з прав людини переповнений скаргами, що стосуються нанесення збитків в один або кілька доларів. В рамках тематики нашого дослідження, приклад, подібного роду вимог. Так, до Європейського суду надійшла справа «Альдо Гросс проти Швейцарії». Мадам Гросс не бажає пережити природний процес старіння, при цьому вона не має ніякої смертельної хвороби або фізичних страждань. Тим не менш, вона хоче піти з життя, але жоден лікар не виписує їй рецепт на отримання смертельної субстанції. Вона стверджує, що держава зобов'язана забезпечити її засобами для здійснення самогубства в безпечною і безболісною формі. На її думку, ця відмова є порушенням її права на життя, так як вона відмовилася від життя, а також принижує її гідність, так як вона не бачить в собі сили переносити процес старіння [4].

Подібного роду, пише ігумен Філіпп (Рябих) є і справи, що надійшли до ЄСПЛ з Великобританії. У першому випадку – жінка-християнка відмовилася реєструвати одностатевий союз і була звільнена, а в іншому – психолог з сімейних проблем, який сповідує християнство, відмовився консультувати партнерів одностатєвого союзу і теж був звільнений. Влада Великобританії відмовилася визнати, що ці люди зазнали дискримінації [4].

Слід відзначити, європейське право склалося і протягом століть розвивалося під впливом не тільки римської правової традиції, а й християнських ідей. Авторитетні автори цілком обґрунтовано зазначають важливу роль теологічних джерел у формуванні західної традиції права та європейської правової культури. Канонічне право розглядається в якості однієї з перших західних систем права Нового часу [8, с. 12].

Серед провідних напрямків європейської середньовічної правової думки виділяються вчення, які орієнтувалися на релігійні постулати. Стало звичним асоціювати сучасне західне право в його становленні, розвитку та нинішньому стані з протестантською етикою. Є дослідження, які показують, що свій внесок у формування права Європи та Північної Америки вніс й католицизм [9, р. 33].

Не будемо також забувати, пише Д. Пашенцев, що поява одиничних елементів європейського права зобов'язана впливу (нехай і обмеженого) навіть ісламської традиції, що має релігійне коріння. Співвідношення права і релігії в Європі не залишалося постійним. Ця еволюція була пов'язана з оформленням самостійної концепції прав людини, яка є провідною основою права в його сучасному ліберальному розумінні. В даному процесі релігійні уявлення зіграли помітну роль. Оче-

видно, що релігійні інститути в цілому ніколи не були в числі лідерів захисту прав людини. Але не підлягає сумніву той факт, що, наприклад, визнання права на свободу віросповідання (релігії) в значній мірі зобов'язана саме західного християнства [6, с. 3].

Крім того, релігійні вчення безпосередньо відбилися у включенні обов'язків людини в загальне уявлення про її права і свободи. Релігійні уявлення аж ніяк не в усьому збігалися з вихідними початками юридичної концепції прав людини вже на етапі її оформлення. Зокрема, це стосується питання про походження зазначених прав, яке ліберальна думка пов'язувала з природою самої людини (що відбилось в понятті природних невід'ємних прав), а релігійні вчення пояснювали актом Божественного творіння. Такі розбіжності ставали помітніше і навіть посилювалися в міру затвердження в Європі принципів секуляризації суспільного життя і культури взагалі. Цей процес супроводжувався поступовим поворотом держави від релігії, її приватизацією, тобто перетворенням в приватну справу індивіда і, як наслідок – дедалі помітнішим відходом ліберально-юридичного розуміння прав людини від релігійних вчень. Результатом такої еволюції стало звуження впливу релігії на розвиток концепції прав і свобод людини. Аж до середини минулого століття найбільші релігії не приділяли серйозної уваги цій проблематиці [6, с. 3].

Ступінь впливу релігії, відзначає Ю. Пайда, пов'язаний з її місцем у суспільстві, а це місце є константним та змінюється в контексті процесів сакралізації і секуляризації. Сакралізація означає залучення до сфери релігійного санкціонування форм суспільної та індивідуальної свідомості, діяльності, відносин, поведінки людей, інститутів, посилення впливу релігії на різні сфери суспільного та приватного життя. Секуляризація, навпаки, призводить до послаблення впливу релігії на суспільну та індивідуальну свідомість, до обмеження можливості релігійного санкціонування різних видів діяльності, поведінки, відносин і інститутів, «входження» релігійних індивідів і організацій до різних нерелігійних сфер життя [5, с. 65].

Відзначимо, ситуація мало змінилася навіть після проголошення в 1948 р. Загальної декларації прав людини. Правда, в першій половині 60-х рр. минулого століття знову намітився інтерес релігійної свідомості (насамперед, католицького) до прав і свобод людини. Однак тільки через два десятиліття, коли західне християнство та іслам стали активно включатися в політичний простір і публічне життя, почав набирати силу активний процес формування сучасних релігійних уявлень про права людини як щодо цілісних концептів. У своїй основі вони, природно, спираються на вихідні постулати тієї чи іншої релігії [10, с. 47].

Разом з тим, відзначає Д. Пашенцев, нинішні релігійні вчення про права людини нерідко набувають вигляду своєрідної відповіді ліберальних поглядів. Тому в позиціях провідних релігій з цього питання поєднуються дві основні лінії. З одного боку, підкреслюється згода з багатьма положеннями міжнародно-правових документів з прав людини. З іншого боку, релігійні концепції роблять акцент на відмінності, що характеризують їх погляд на права людини в порівнянні з ліберальною юридичною оцінкою. У питанні прав і свобод людини провідні релігії займають як близькі, так і протилежні одна від одної позиції. Багато що залежить від того, які аспекти цієї проблеми вони вважають для себе пріоритетними. Вчений відзначає характерні особливості сучасного погляду окремих релігій на даний предмет [6, с. 3].

Потрібно відзначити, пише в своєму дослідженні Ю. Піх, що протягом останніх десятиліть в суспільстві поступово відбулася зміна самого сприйняття релігійних цінностей. Якщо колись релігія виступала як сакральне пояснення світу, то, починаючи з епохи Просвітництва, на перший план виходять соціальні функції релігії. Залежно від того, наскільки позитивне значення вони можуть мати в конкретний історичний період і для конкретної держави, змінюється ставлення до релігії. Особливість сучасного етапу, відзначає вчена, полягає не просто в актуалізації релігійної ідеї, але й у її об'єктивації, інституціональному оформленні, присутності в усіх без винятку модулях соціальної практики. Релігія за останні десятиліття пройшла непростий шлях від якогось маргінального феномену до нормативного орієнтира, що став найважливішою «точкою зростання» масової свідомості. Без урахування релігійного фактору досить часто неможливо глибоко пізнати і передбачити наслідки соціально-політичних процесів [11, с. 55].

Характер взаємодії норм права і релігійних норм у системі соціальної регуляції того або іншого суспільства, вказує Т. Стефанчишена, визначається зв'язком правових і релігійних норм з мораллю і зв'язком права з державою. Релігія, як і раніше, відіграє дуже важливу роль у регулюванні поведінки людей у суспільстві, у формуванні етичних та морально-етичних переконань. Відокремивши її від держави, в жодному разі не можна відділяти її від суспільства і людини [12, с. 119].

Релігія визначає цінності, які різними способами впливають на соціальне життя, зокрема й правове. Звідси, вірно відзначає І. Оборотов, постає необхідність ретельно вивчити духовні основи права і держави, осмислити ціннісні орієнтації, що історично склалися і переважають у суспільстві: це має надати змогу враховувати в ході державно-правового будівництва не тільки зовнішні чинники (економіку, політику тощо), але й внутрішню

мотивацію поведінки суб'єктів; передбачати можливі наслідки тих чи інших реформ і прогнозувати майбутню ефективність закону при законопроектіванні [13, с. 171].

Сьогодні, акцентує увагу у своїй науковій праці Ю. Оборотов, церква стає значущою інстанцією морального контролю над соціальним життям, перестаючи бути інститутом влади, вона забезпечує умови реального руху до християнського морального ідеалу через затвердження цінності людського життя, осуд насильства, участь у зміцненні миру, у боротьбі за збереження навколишнього природного середовища [14, с. 170].

Оцінюючи моральний потенціал біблійних заповітів, Ю. Бондаренко зазначає, що християнство надало людству заповіді неперехідного значення, тож є певною системою ціннісних орієнтацій, що набули значення суспільного ідеалу. Тому християнські цінності – це і ідеал, і символ, і приклад, і регулятивна ідея, що вагомо впливає на людину і суспільство в усіх сферах життєдіяльності [15, с. 30].

Питання про функціональну схожість права і християнства є складним і багатоаспектним, тому, за твердженням І. Піх, тут слід виокремити декілька моментів. В основі і правового, і християнського (і, до речі, морального) регулятивних чинників лежить однозначне сприйняття людини як істоти, здатної до свавільної поведінки, тобто поведінки на власний розсуд. Можливість здійснення такої поведінки повинна, з одного боку, зберігатися і підтримуватися: адже вона є істотною онтологічною передумовою існування згаданих регуляторів. А з іншого боку, пише вчена, вона виправдана об'єктивними параметрами достатньої соціальної безпеки і, відповідно, потребує обмеження, яке й досягається через нормативні стандарти. Справді, вважає Ю. Піх, християнство виходить з того, що людина здатна на неочікувану, небажану, невиправдану (позанормативну) поведінку, на позначення якої існує спеціальне поняття поведінки «гріховної» і яка, безумовно, засуджується. Гіпотетичним суб'єктом, що карає за неї, є Бог, реальним – представник Бога в людському середовищі, часто це релігійний лідер, церква. Так само і право ґрунтується на визнанні принципової здатності людини діяти по-своєму, за власними намірами, які цілком можуть не збігатися з очікуваннями інших. Ця суперечність і породжує тенденцію – точніше визначити межу необхідної поведінки, запровадити поняття «злочину» в широкому розумінні цього слова («чинення зла», «злий вчинок») і налагодити механізм реагування на випадки відхилення від межі припустимого. Можливо, саме з цієї причини на довгому історичному шляху християнський і правовий (як, утім, і моральний – з такими його інструментами, як «моральна повинність» та «аморальний вчинок») способи регулювання ідуть поруч.

У багатьох культурах, як відомо, юриспруденція з її формалістикою виростає з релігійних форм, юристи виростають із жерців, оскільки на останніх покладаються відповідні специфічні соціальні функції. Не є випадковим і той історичний факт, що часто християнство і право невіддільні одне від одного (традиційні релігійноправові системи, християнська культурна традиція, у межах якої правове регулювання значною мірою і тривалий час здійснювалося через інститути церкви). Окрім того, суто в технологічному сенсі право у своїх особливостях багато чого наслідує у християнства, наприклад, ритуали і процедури [11, с. 67].

Християнські цінності, вірно вказує українська дослідниця І. Ломака впливають не лише на стан приватного життя, але й на спосіб життя публічного. Приміром, багато християнських цінностей стали прообразом правових цінностей, що охороняються державою. Християнські цінності починають перетворювати світ, релігія стає щораз надійнішим інститутом підтримки всіх життєвих цінностей людини, адже, як слушно зауважує вчена, «християнство – могутній консолідуючий чинник, носій державницької ідеології, суспільної моралі та культурного прогресу» [16, с. 300].

Останнім часом, відзначає Е. Тогузаева, спостерігається значне зростання впливу релігії на життя і свідомість громадян. Часто, вже не помічаючи для себе, зустрічаючи нових людей (наприклад, політиків), ми оцінюємо їх і з точки зору релігійної приналежності. І зворотне: для впливу на суспільство і на окремих громадян часто обирається тактика врахування релігійного настрою населення і окремих особистостей. Релігія стрімко почала проникати в політику (аж до створення релігійних партій і звернення політиків до релігійних цінностей в періоди виборчих кампаній), хоча демонстративна релігійність ніколи не знаходила і не знаходить підтримки в державі, швидше за все тому, що позначаються особливості характеру істинно вітчизняної людини, її побожне ставлення до віри, сформоване способом життя і оспіване класиками, багато з яких були щиро віруючими людьми, що зверталися в своїх творах до релігійних тем [17, с. 47].

Санкціонування релігійних норм, пише Ю. Пайда, відбувається у двох напрямках. По-перше, у правову дійсність переносяться норми, спрямовані безпосередньо на впорядкування відносин між індивідами та розв'язанні конфліктних ситуацій між ними. Іншим напрямом санкціонування виступає перенесення у правову систему широкого спектра засад, основ, принципів, що об'єднують окремі норми в єдине ціле. Із часом обсяг санкціонування релігійних норм звужується. Сучасну секуляризовану західну традицію права майже позбавлено цього процесу [18].

При цьому, пише Д. Вовк, формою релігійного впливу є підтримання або заперечення певних

правових за змістом відносин. Водночас негативне ставлення релігійної доктрини до якогось виду поведінки людини може значно стримувати розвиток правового регулювання. Ще одною формою є ідеологічний вплив релігії на правову систему. Релігійні догмати, у тому числі норми релігійної моралі, досить часто створюють світоглядні засади, що зумовлюють особливості правової і державної організації соціуму [19, с. 133].

З цього приводу німецький філософ Г. Гегель зазначав, що «в самому понятті релігії закладене те, що вона є не просто знанням про бога, про його якості, наше відношення і відношення світу до нього, а також нетлінності нашої душі, вона не є просто історичне чи розсудливе знання, в ній зацікавлене серце, вона має вплив на наші почуття та на визначення нашої волі, завдяки їй наші обов'язки і закони набувають великої сили, будучи представлені нам як закони бога...» [20, с. 49]. Тому, вказує І. Ткачук, окрім світоглядної, комунікативної, компенсаційної, легітимуючої та консолідуючої (інтеграційної), релігія також може виконувати регулятивну функцію, а отже, їй не чуже співіснування з правом [21, с. 48].

В. Кириченко вірно відмічає, що як і право, релігія є важливим соціальним регулятором поведінки не лише окремих особистостей, а й широких народних мас, спроможних визначати вектор розвитку подій як в тому або іншому регіоні держави, так і на всій його території. Право присутнє в найбільш значущих сферах суспільного регулювання. Водночас релігія пронизує весь спектр людських відносин та знаходить своє відображення в праві [22, с. 55]. При цьому, зазначає В. Букреев, юридичні закони фіксують тільки зовнішню сторону поведінки, однак вони не можуть регулювати помисли, допомогти в індивідуальному стражданні, надії, покаяння – усе те, що передбачає релігійні почуття, що пов'язане з внутрішнім світом людини [23, с. 35].

Релігія постійно вступає у взаємодію з правом, зокрема в сучасних умовах вона стає окремим чинником розвитку публічної сфери суспільства та держави. Релігійні погляди все частіше впливають на прийняття публічно-правових рішень, на формування правосвідомості та правової культури суспільства тощо. Водночас релігія (її зовнішня частина) стає окремим предметом правового регулювання, пише у своєму дослідженні І. Ткачук [21, с. 48].

Загалом проблему взаємодії християнських та правових норм, зазначає Г. Єрмакова, доцільно розглядати у двох аспектах, а саме – християнську норму як структурний елемент правової системи в матеріальному і формальному значенні. Тобто християнські норми, на думку вченої, з одного боку, виступають чинниками, що визначають зміст права, правової системи, а з іншого, є формою зовнішнього вираження правил поведін-

ки. Водночас правові і християнські норми потрібно розглядати не тільки як різновид соціальних норм, а й як основний елемент правової системи (як зміст нормативних актів). Християнські норми безпосередньо впливають на формування традиційної й релігійної національних правових систем. Вони постають як вияв релігійної традиції в межах правової системи [24, с. 188].

Вплив християнських норм на позитивне право, а разом і на правову систему держави, може відбуватися двома шляхами – прямим та непрямим. При цьому, прямий вплив полягає в тому, що поруч із позитивними поглядами і догмами (доктринами) створюється ідеологічна основа сучасної правової системи країни, релігійно-етичний фундамент правотворчості, а в окремих випадках – правозастосовної і правоохоронної діяльності державних органів. Непрямий вплив – це вплив підсистеми релігійного права на позитивне право з уваги на існування та функціонування християнських норм [24, с. 188].

Християнські норми і релігійна правосвідомість формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Означені норми, вказує В. Пастернак, впливають на правосвідомість, формують уявлення членів суспільства про їхні права й обов'язки, про належний правопорядок, і навпаки, правосвідомість впливає на релігійні норми, визначає практику їх застосування в інтересах вірян, релігійних громад щодо реалізації останніми своїх релігійних інтересів, зумовлюючи характер правореалізації, нормотворчої діяльності, механізм правового регулювання [25, с. 23].

Релігійні норми, відзначає І. Міма, як соціально-правотворчі чинники впливають на формування права у просторовій (територіальна та соціальна), опосередкованій, безпосередній, вибірковій та смислової формах. Вплив релігійних норм на правотворчий процес набуває особливого значення в умовах глобалізації, коли внаслідок активної конвергенції різних правових систем, культур і традицій постає об'єктивна потреба у створенні загальної аксіологічно-культурологічної та правової основи для взаємодії різних держав, суспільств, колективів, спільнот тощо. Завдяки цьому право може більш цілісно впливати на суспільну свідомість і на суспільство, шляхом максимально-оптимального обґрунтованого поєднання та узгодження змісту правових та релігійних норм, на основі всебічного науково-теоретичного обґрунтування і доведення [26, с. 232].

Релігійні норми, пише А. Посашкова, акумулюють соціальні цінності, які поступово формуються у свідомості суспільства й пов'язуються з загальною ідеєю права; набувають свого відображення у змісті нормативно-правового припису чинного законодавства; укорінюються у суспільній правовій свідомості і визначають не лише загальне сприйняття індивідами оточуючої їх дійсності, а й

їхню діяльність. Тобто, відбувається по суті акумуляція базових цінностей суспільства, які, набуваючи правової форми, стають правовими цінностями та правовими принципами, а також впливають на аксіологічний рівень правової свідомості, що дозволяє не лише сформувати на рівні права й укорінити у суспільній правовій свідомості певні цінності (свободи, справедливості, гуманізму, рівноправності, відповідальності тощо), а й забезпечити їх запровадження у практику безпосереднього нормативного регулювання суспільних відносин [27, с. 198].

За твердженням О. Петюкової, у повсякденному житті правосвідомість може не мати релігійного відтінку, воно може бути байдужим до релігії. Але потреба в релігії породжує потребу в духовній свободі, а, отже, і в правопорядок. Тоді релігійність виражається в якості глибинного духовного компонента правової життя [28, с. 92].

Правові норми, які не відповідають повною мірою внутрішнім, глибинним характеристикам суспільної свідомості, не сприймаються в належній мірі суспільством. У тому випадку, коли постійна присутність в правовій свідомості релігійної компоненти не береться до уваги при конструюванні та здійсненні позитивного права і державної політики, це призводить до розриву між правом і правосвідомістю. В результаті позитивне право виявляється нездатним повною мірою реалізувати свій регулятивний потенціал, а державні структури в повній мірі легітимізувати свою владу, відзначає О. Мартишин [29, с. 9].

В останні десятиліття в простір інтелектуальних дискусій все впевненіше повертається релігійна тематика в її теологічному осмисленні. Ця тенденція була легітимізована таким авторитетом, як Ю. Габермас, який виступив з ідеєю постсекулярного суспільства і обґрунтував її необхідністю забезпечити «цивілізовані взаємовідносини громадян один з одним, незважаючи на безпрецедентне розмаїття культур і релігійних світоглядів» [30, с. 12]. Крім цього прагматичного міркування, вчений в своїх працях розвиває думку про те, що сучасна філософія має достатньо підстав «для готовності вчитися у релігійних переказів», відзначаючи при цьому, що «сучасне раціональне природне право стало ... продуктом критичної зустрічі з християнським природним правом» [31, с. 65].

Біблійні підказки, підкреслює автор, завжди жили і продовжують жити філософський дискурс. Таким чином, питання про те, чи мають потребу мораль і право в релігійному обґрунтуванні, від якого філософія права, здавалося б, остаточно пішла після кантівської секуляризації моралі (а відповідно, і права, оскільки в кантівському трактуванні право іманентно пов'язано з мораллю), знову розглядається фахівцями як «нагальна екзистенційна проблема нашого сьогодення»

буття, що має ряд теоретичних вимірів метафізичного, етичного, теологічного, соціокультурного, антропологічного характеру» [32].

При вирішенні питань праворозуміння в нову епоху не можна пройти повз питання про релігійний вимір права, оскільки Г. Берманом справедливо відзначено, що в праві зберігається не тільки традиція, але й віра у Всевишнього, що освячує шлях праву в соціальному світі і «щоразу, коли суспільство виявляється у кризі, воно інстинктивно звертає свої погляди до джерел і шукає там знамення» [33, с. 247]. Ю. Тихонравов зазначає, що «...будь-яке право є, кінець кінцем, підсумком еволюції релігійних підстав людської активності. У релігії криється гранична основа, кінцеве джерело всякого права... самий природний і логічний шлях духу в право лежить через послідовність релігія – мораль – звичай» [34, с. 22]. «Концептуальні положення Православної церкви, – наголошує Ю. Оборотов, – відповідають ідеї суб'єктивного права і юридичного обов'язку як визначальних характеристик права, вони націлюють не тільки на подальший розвиток прав і свобод, але й повертають до проблеми юридичного обов'язку як найважливішої складової буття нашої цивілізації» [35, с. 94].

Таким чином, комплексне дослідження взаємодії інститутів права та релігії, в першу чергу, визначається тим, що, попри різні цілі їх існування, релігія й право виступають як ціннісно-нормативні системи у процесі регулювання відносин в суспільстві. Розглядаючи право як регулятор, слід визнати, що його місія в суспільстві полягає у затвердженні нормативних засад, регулятивному правому впливі на суспільні відносини. Право регулює суспільні відносини у взаємодії з іншими нормами елемент системи соціального нормативного регулювання. Одним з таких елементів є і релігія щодо своїх ціннісно-нормативних установлень.

В той же час, в умовах війни, саме християнська релігія, будучи морально-нормативною системою, впливає формування та реалізацію світських правових норм. Відбувається своєрідна імплементація їх у право, у результаті ми користуємося правом, власне, вдаючись до допомоги християнства. Повністю відірвати начебто суто релігійні норми від світських не можна, за всієї віддаленості від мирських проблем вони насправді відіграють істотну роль формуванні правомірної поведінки людини, виробляючи стійку систему цінностей, не байдужу для права. Ці цінності здатні виступати як мотиви соціально-позитивної поведінки. Проте, саме сьогодні відбувається перегляд основних християнських цінностей (в першу чергу такої категорії як «не вбий»), їх втілення у чинному законодавстві нашої держави й практичне застосування. Переконані, найближчим часом нас очікує нова концепція взаємовідносин держави та церкви, права та релігії, причому, не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антикультура діяльність як один з інструментів гібридної агресії РФ. Тиждень. № 28 (556) від 12 липня 2018 р. URL : <https://tyzhden.ua/World/216665>
2. URL : <https://dessa.gov.ua/roundtable-18-march-2022/>
3. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/2215181-vijna-ta-religia-mozlivosti-cerkvi-u-sistemi-svitovoi-bezpeki.html>
4. Выступление игумена Филиппа (Рябых), представителя Русской Православной Церкви при Совете Европы, кандидата богословия и кандидата политических наук, на VIII заседании совместной комиссии по диалогу «Православие-Ислам» 26 июня 2012 года. URL: <http://www.strasbourg-reor.org/?topicid=923>
5. Пайда Ю.Ю. Роль права та релігії в удосконаленні механізму реалізації прав людини. *Юридичний вісник* 1(22). 2012. С. 65-70.
6. Пашенцев Д.А. Роль религии в формировании российской правовой традиции. *Правоведение*. 2010. № 6. С. 1-9.
7. Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. М.: Норма, 2010. 232 с.
8. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1998. 313 с.
9. Glenn P. La tradition juridique nationale. *Rev. intern. de droit compare*, 2003. 122 p.
10. Арановский К.В. Конституция как государственно-правовая традиция и условия ее изучения в российской правовой среде. *Изв. вузов. Правоведение*. 2002. №1. С. 46-49.
11. Піх Ю.А. Загальна характеристика секуляризація і десекуляризації правових систем релігійного типу. Дис... канд. Юрид. наук за спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2017. 226 с.
12. Стефанчишена Т. М. Релігійний фактор у формуванні правових систем. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. No 45. С. 119-121.
13. Оборотов І. Г. Правові цінності у східноєвропейській та західноєвропейській традиціях: релігійний вимір. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 40. 2008. С. 167–172.
14. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01/ Юрій Михайлович Оборотов ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2003. 370 с.
15. Бондаренко Ю. В. Ценностное измерение права и христианства в вопросах социального регулирования. *Бизнес в законе*. 2009. No 4. С. 28–31.
16. Ломака І. І. Правове обґрунтування інституціоналізації християнських церков в Україні.

- Моральні основи права: матер. Міжнар. на-ук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.). Надвірна : Надвірнян. друкарня, 2010. С. 300.
17. Тогузаева Е.Н. Нормы морали, права, религии как регуляторы поведения. Известия Саратовского университета. 2007. Т. 7. Сер. Экономика. Управление. Право, вып. 2. С. 46-49.
 18. Пайда Ю.Ю. Вплив релігії на формування права. Актуальна юриспруденція: матеріали інтернет-конференції від 15.10.17 р. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1629%3A021017-15&catid=191%3A1102017&Itemid=237&lang=ru
 19. Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків: Право, 2009. 224 с.
 20. Гегель. Работы разных лет : в 2 т. / сост., общая ред. и вступ. статья А. В. Гулыги. М.: Мысль, 1970. Т. 1. С. 49.
 21. Ткачук І. Д. Співвідношення релігії та права як форм регуляції суспільних відносин. Часопис Київського університету права. 2017/4. С. 47-50.
 22. Кириченко В. Є. Релігія та право – історія соціального регулювання, окремі аспекти. Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки: матеріали XXXIV Міжн. істор.-прав. конф. (м. Тисмениця, 27–29 трав. 2016 р.) / В. Є. Кириченко ; ред. кол. : І. Б. Усенко, А. Ю. Іванова та ін. Київ-Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2016. С. 55–62.
 23. Букреев В. И. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособ. М.: Юрайт, 1998. 336 с.
 24. Єрмакова Г.С. Релігійні норми як морально-етична домінанта правової свідомості. *Наше право* № 4, 2017. С. 188-193.
 25. Пастернак В. М. Християнські засади позитивного права: теоретичні аспекти. Дисертація канд. юридичних наук: 12.00.01. Львів, 2013. 212 с.
 26. Міма І.В. Релігійні норми як соціально-правотворчі чинники суспільства. Альманах права: Висвітлення актуальних питань історії та теорії держави і права, філософії права. 2012. № 3. С.230 – 233.
 27. Посашкова А. Л. Взаимодействие норм ислама и правовых норм в правообразовании и правоприменении в России. Вестн. Владим. юрид. ин-та. 2008. № 1 (6). С. 192-198
 28. Петюкова О.Н. влияние религиозного фактора на формирование правосознания современного российского общества. Право и управление. XXI век. № 2 (7)/2008. С. 91-97.
 29. Мартышин О.В. Национальная политическая и правовая культура в контексте глобализации. Государство и право. 2005. № 4. С. 9-11.
 30. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. О. Величко и Е. Петренко. М.: Весь мир, 2008. 192 с.
 31. Хабермас Ю., Ратцингер Й. (Бенедикт XVI). Диалектика секуляризации. О разуме и религии / Пер. с нем. В. Витковского (Серия «Современное богословие»). М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. 112 с.
 32. Бачинин В. А. Секуляризация морали как социокультурная реальность. URL: www.gazetaprotestant.ru
 33. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень: Монографія. О.: Юрид. л-ра, 2006. 293 с.
 34. Тихонравов Ю. В. Судебное религиоведение. М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. 210 с.
 35. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии: Монография. О.: Юрид. л-ра, 2001. 330 с.
 36. Козодаев С.П., Белов Д.М., Бисага Ю.М., Громовчук М.В. Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень: *монографія*. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. Ужгород, 2018. 177 с.
 37. Громовчук М.В. Кооперативна модель державно-церковних відносин (на прикладі Словацької Республіки). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2/1. S. 39-46.
 38. Громовчук М.В., Белов Д.М. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 42. 2017 р. С. 27-31.
 39. Громовчук М.В. Белов Д.М., Конституційно-правовий статус особи: базові підходи. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 77-83.